સ્વપ્નસિદ્ધિની શોધમાં

કનૈયાલાલ મા. મુનશી

સંસદના સભ્યો, સન્નારીઓ અને સદ્‌ગૃહસ્થો,

આપણે આજે બે વર્ષે ભેગા મળીએ છીએ. ગયે વર્ષે તો આખો દેશ [illegible] પ્રસવવાની પિડામાં પડયો હતો. કોણ કયાં હતું, કોનું શું થવાનું હતું તેની કોઇને ખબર નહોતી. ગયે વર્ષે આપણે ન મળી શકયા અને આ વર્ષે પણ મળાશે કે નહીં એ કયાં સુધી નક્કી નહોતું. મહાન બળોનાં તાંડવ નૃત્ય ચાલતાં હોય ત્યારે આપણા પગ પણ ન ઠરે એમાં કૈં નવાઇ નથી.

આજે દોઢ વર્ષ થયાં આપણી પ્રવૃત્તિઓ સંકેલાઇ ગઇ હતી. કલા, સાહિત્ય ને સંસ્કારનું સંગીત સમરાંગણની ભેરીઓના નાદમાં શાંત થઇ પડયું હતું. આજે કૈંક શાંતિ છે. એટલે એ સંગીતનો ધ્વનિ પાછો સંભળાવા લાગ્યો છે.

'સંસદ'ની પ્રવૃત્તિ પાછી નવે અવતારે શરુ થાય છે. 'ગુજરાત' ભાઇ અમૃતલાલ શેઠના સહકાર્યથી નવેસરથી શરુ થાય છે. સંસદના બંધારણને નવું સ્વરૂપ આપવાની યોજના રચાઇ રહી છે. આપણા સભ્યો વચ્ચેનો તુટયો સંબંધ પાછો સંધાતો જાય છે, અને સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ તરફ આપણું લક્ષ્ય [illegible] લાગ્યું છે.

સંસદ સ્થપાયાને લગભગ દશ વર્ષ પુરાં થશે. એ સંસ્થાને લીધે અનેક સાહિત્યકો નિકટ પરિચયમાં આવ્યા; સાહિત્યનું સર્જન ઉત્સાહભેર થયું. જીવન અને સાહિત્યના અવનવા આદર્શો આપણે મૂર્તિમાન કર્યા. 'સાહિત્ય પ્રકાશક' કંપની, આ કામને વેગ દઇ, અલોપ થઇ ગઇ. આ બધાં કાર્યનો કીર્તિ-સ્તંભ તે 'ગુજરાત'ની દશ વર્ષની ફાઇલ છે.

સંસદે સાહિત્ય પરિષદને મજબુત અને સ્થાયી સ્વરૂપ આપવાનો મોટો પ્રયત્ન કર્યો. એ પ્રયત્ન કેટલેક અંશે સફલ થયો; અને છતાં જો પરિષદમાં ભાવનાનું તત્ત્વ વધતા પ્રમાણમાં હોત તો એ કાર્ય વધારે સફલ થાત. પણ હું તો પ્રયત્નને જ પ્રયત્નનું પરમ સાફલ્ય માનું છું. પરિષદનું નવું બંધારણ તૈયાર છે; બંધારણસમિતિએ તેને અનુમતિ આપી છે; નડીઆદ પરિષદ બોલાવે એટલી જ વાર છે; અને નડીઆદ પરિષદ

બોલાવી ટુંક સમયમાં બંધારણ નક્કી કરશે એવો પણ સંભવ છે. એ પરિષદ થઇ જાય એટલે સંસદને માથેથી એક કામનો બોજો ઉતર્યો એમ ગણાય અને પરિષદમાં કાર્ય માત્ર વિરોધ જીતવા પૂરતુંજ હોય તો એ કામ છોડી આપણે બીજે કામે વળગી શકીએ છીએ.

૨

ગયા વર્ષની મહાન નવીનતાઓમાં સંસદની પ્રવૃત્તિની નવીનતા ક્યાંથી જડે? અત્યારે પણ બધું અસ્થિર છે. કાલે શું નવીન થાય એ કોણ કહી શકે? પણ આ અસ્થિરતા હું હર્ષથી વધાવું છું. નીરસ શિથિલતા કરતાં રસિક તનમનાટ સદાય આદરણીય છે. ત્રણ વર્ષ પર મેં કહ્યું હતું કે વિપ્લવ આપણાં બારણાં ઠોકી રહ્યો છે; આજે એ અતિથિને ઘરમાં રાખી આપણે પોતાનો કર્યો છે. ત્રણ વર્ષમાં આપણે મૂલ્યનું તેમજ જીવનનું પરિવર્તન કર્યું છે.

વિશ વર્ષ પર મેં ગુજરાતની મહત્તાનું દર્શન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો; દશ વર્ષ પૂર્વે આ સ્થાનેથી જીવનના મારા પ્રધાન સંકલ્પો અને સિદ્ધાંતો રજુ કરવાની ટેવ મેં પહેલી વાર કેળવી. 'એક અને અતુલ ગુજરાત' મેં સ્વપ્નાંમાં જોયું ત્યારે, 'ગુજરાતનાં સાંસ્કારિક વ્યક્તિત્વ'ની રૂપરેખા દોરવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે, હું સ્વપ્ન જોઇ આનંદ લેતો હતો. ગયે વર્ષે એ સ્વપ્નાં મેં ચર્મચક્ષુએ જોયાં,—સ્પષ્ટ સુરેખ ને જીવંત...

મેં જોયું—

એક ગુજરાતના પુત્રનું વિજયપ્રસ્થાન; શુષ્ક ને નાનકડાં શરીરનું ભયંકર પ્રાબલ્ય; ને ત્રીશ કોટિનો પ્રાણ હતો, તેમજ તેમની આશાઓનું કેંદ્ર. આર્યાવર્તની પુરાતન સંસ્કારની મૂર્તિ બની, વિગ્રહ માટે તલસતા તે વીરને, જગતને મુક્તિમંત્ર શીખવતા મેં જોયા ને સાંભળ્યા, શૃંખલાબદ્ધ લોકસંગ્રહ, સૈકાઓની પરાધીનતાની વેદના વીસરી, એના પગરવ આશાભર સાંભળી રહ્યો.

મેં એને સાંભળ્યા કારાવાસની દીવાલની પેલી પાર: અંદર બેસીને પણ બહાર હતા તેનાથી વધારે પ્રબલ. મેં જોયા એમને બહાર આવતા અને કરોડોની ભક્તિપુષ્પાંજલિ સ્વીકારતા;—પરદેશી સત્તાધીશોના ગર્વમંદિરમાં શાસનો ઘડતા ને સ્વીકારાવતા. પશ્ચિમનું જગત તેની શબ્દાવલિની વાટ જોતું થંભી ગયું. પાંત્રીશ કરોડની ભૂત મહત્તાના વારસ તેમના ભાવિના વિશ્વકર્મા જગતના સમ્રાટોની સભા જીતવા જતા પણ મેં જોયા.

મેં જોયો—

ગુજરાતનો નર—સર્વસ્વ ત્યાગી સમરાંગણે ઝંપલાવતો, કારાવાસ આવકારતો, મૃત્યુના મોંમાં ધસતો. જ્યાં તે ફરતો ત્યાં ત્યાગ, સ્વાતંત્ર્ય ને તપની ભાવનાઓ અનુસરતી. એણે જીવનને એક બાલક્રીડા માની હતી. એણે દુઃખને લેખ્યું એક મહાન લ્હાવો. એ ઉભો હતો જ્વાલામુખી પર પગ ટેકીને—હસતો ને ઉત્સાહભર.

મેં જોઇ—

એની સુકુમાર, કોડીલી, શરમાલ, ભોંય પર પગ દેતાં પણ કાંપતી એવી કામિનીઓ શેરીએ શેરીએ એકલી ઉભી ઉભી રાષ્ટ્રધર્મ સાચવતી; રણજંગમાં નીડર બની માર ખાતી; જુલ્મીઓના હાથથી રાષ્ટ્રધ્વજ ખુંચવતી; કારાગૃહની ક્રૂરતાને હસતે મુખે વધાવતી; પતિ ને પુત્રથી પણ સ્વદેશને વહાલો ગણતી—અર્વાચીન ચંડી સમી:

મેં જોયાં—

એનાં બાળકો વિજયઘોષે ગગન ગજવતાં, રાષ્ટ્રધ્વજના ફરકાટ સાથે નાચતાં; સ્વદેશદ્રોહીઓને પડકાર કરતાં; ઝોળીમાંથી પણ ઉચ્ચારતાં—'ઇન્કીલાબ ઝિન્દાબાદ.'

મેં જોઇ—

લાખોની મહામેદનીઓ સત્યાગ્રહની ધૂનમાં મસ્ત, પડકાર પોકારતી, દિશા ગજવતી; નિઃશસ્ત્ર પણ નીડર, શસ્ત્રવાનોનું શૂર વીસરાવતી ને સ્વાતંત્ર્યનો અધિકાર સિદ્ધ કરતી મહાત્માજીની મુક્તિની એકમાત્ર અભિલાષે વિહ્વલ.

અને અપરિચિત ભારે અતિ નમ્ર એવે હૈયે, સ્વપ્નસિદ્ધ કો ભાગ્યશાળી સમો અશ્રુપૂર્ણ મારા ગુજરાતની વાસ્તવિક વર્તમાન મહત્તા જોઇ રહ્યો. વિરાટ ગુજરાતનું માપ કાઢવાની શક્તિ મારી કલ્પનામાં નહોતી અને આજે એનું વર્ણન કરવાની કલા પણ મારી કલમમાં નથી.

હું સ્વપ્નદ્રષ્ટા નથી. મેં જાગી જોયું તો જગત ધાર્યું તેનાથી ય તેજોમય દીઠું. હું કવિ હોત તો જોયું ગાવામાં જન્મારો વીતાવત.

૩

આ બધું કેમ થયું? શું આ બધું મહાત્માજી વડે? કે લોકોની આંતરશક્તિ વડે? જો મહાત્માજી વડે હોય તો મહાત્માજીનાં પ્રાબલ્યનું રહસ્ય શું? જો લોકો વડે હોય તો લોકોના પ્રતાપનું મૂળ શું? નિઃશસ્ત્ર નરનારીઓએ કેમ કરી જગમશહૂર સામ્રાજ્યને મહાત કર્યું? મીઠાંનો કાયદો તોડવામાં, સ્વદેશીની ચળવળમાં, વિદેશીના બહિષ્કારમાં, કૈં સનાતન સત્ય હતું? આ વિગ્રહની સૂક્ષ્મ ભાવના શી?

આ પ્રચંડ વિપ્લવનો આત્મા ક્યાં છે? કેવો છે?

આ પ્રશ્નોની પરંપરા દિવસ ને રાત મને પજવેછે. પહેલાં પ્રશ્નો થતા પણ તેનું ઝટ મને નિરાકરણ જડતું નથી. હું શિશુભાવે આ દીવ્ય તેજોબિંદુ શોધું છું—મારામાં ને બીજામાં. મારું ચલે તો મહાત્માજીનું હૃદય ચીરી તેમાંથી શોધી કાઢું. આ શોધ મારી પૂરી થતી નથી; મારો પંથ કાપવો પણ મારી શક્તિની બહાર દેખાય છે......મારી અશક્તિના તીવ્ર ભાનમાં હું દીન બની ઉભો છું—વાટ જોઉં છું કે વર્તમાનના પટ ચીરી પાછળ છુપાએલી જ્યોતિનાં દર્શન ક્યારે થાય.

૪

આ શોધમાં પહેલો કોયડો આ મહાપુરુષ મોહનદાસ ગાંધી છે. એ કોણ છે? શું છે? પ ત્રીશ કરોડનો એ પ્રિયતમ શા માટે છે? એને જોઇ, સાંભળી, અને સ્મરીને હિંદીઓ ઘેલા કેમ થાય છે? એણે ભુલો કરી છે પણ કોઇ એનામાં અવિશ્વાસ લાવતું નથી; એ જીદ્દી છે પણ કોઇ એનાથી ખીજવાતું નથી; એ ભાવનાશીલ છે પણ કોઇ એને તિરસ્કારતું નથી. એનામાં દૂરઅંદેશી છે, વાગ્પાટવ છે, કાર્યદક્ષતા છે, પ્રેરકતા છે, અને છતાં એ ગુણોથી કોઇ દિવસ ભક્તિ પ્રેરાઇ નથી લાખો અજ્ઞાન ગામડીઆઓ એને ભજે છે. તે શું એની બુદ્ધિ માટે, બાહોશી માટે?

માણસોનાં માપથી એને કોઇ માપતું નથી. એની મહત્તા માત્ર બુદ્ધિ, દક્ષતા, કે મુત્સદ્દીગીરીના ગજ ભરવાથી ગણાતી નથી. એને જોઇ સમસ્ત જગતનું મસ્તક શા માટે નમે છે?

એ વર્તમાનના નથી—એ આર્યાવર્તના ભૂત, વર્તમાન અને ભાવિના પ્રતિનિધિ લાગે

છે. જેમ સૂર્યકિરણથી પ્રતાપ માત્ર પ્રગટે છે તેમ એની પ્રેરણા વડે આ દેશનું ગૌરવ ઉદ્દભવે છે.

શા માટે ?

જે આદર્શને લીધે આ ભૂમિ ખડે ખડે ને યુગે યુગે અતુલ ને અમર બની છે તે એનામાં દેખાય છે માટે.

મૂર્તિમાન મહાવ્રત સરખા એ સાબરમતીના મહાત્માની માનવતા એની નથી, આ જમાનાની નથી, કોઇ એક જમાનાની નથી; આર્યાવર્તની મહત્તાના જાણે એમાંથી તણખા ઝરે છે. જ્યારે એને કોઇ હીંદી જુએ છે ત્યારે તે સમય ને સ્થળની મર્યાદા ત્યાગી, પોતાના સ્વદેશના સનાતન આદર્શોના અધિષ્ઠાતા રૂપે એને જુએ છે. હઝારો વર્ષોનો ઇતિહાસ– ત્રણે કાલ એક વિપલ બની રહે છે. આપણી દ્રષ્ટિ વર્તમાનના અંધકાર ભેદી આપણા પૂર્વજોના આદર્શોની પ્રતિમાનો પરિચય કરે છે.

હું જ્યારે એમને મળું છું ત્યારે હું એમને જોઇ શકતો નથી. મારી આંખે એમનામાં દેખાતો આર્યાવર્તનો આત્મા મને નજરે ચઢે છે. હું એમને પૂજ્ય પેખું છું. કારણ કે એમનામાં મારા પિતૃઓ અને પુત્રોની પરંપરાની વિશિષ્ટતા દર્શન દે છે:

આર્યસંસ્કૃતિ એનામાં પુષ્પિત થએલી જણાય છે. આ જ મહાત્માના પ્રતાપ અને પ્રેરકતાનું મૂલ છે.

નાનપણથી મહાભારત વાંચી મને ભગવાન દ્વૈપાયન વ્યાસની મૂર્તિ કલ્પવાની ટેવ પડી ગઇ છે. એ કલ્પનાના કૈંક રંગો વડે મેં 'ભગવાન કૌટિલ્ય'માં નૈમિષારણ્ય ચીતરવાનો અલ્પ પ્રયાસ કર્યો છે. હું એમને બ્રહ્માવર્તના પુરાણ પુરુષ માનું છું; આર્યસંસ્કૃતિના એમને આદ્યગુરુ હું ગણું છું. મારે મન આર્ય આદર્શની ગંગા એમના શિર પરથી જે વહે છે, તે જગતને સંસ્કારનીરે પાવન કરે છે. આ એક કલ્પનાવિલાસીની કલ્પના છે.

ગાંધીજી મારે મન પૂજ્ય છે, કારણ કે એ કૃષ્ણ દ્વૈપાયનના વંશજ મને દેખાય છે, એમની મુખરેખામાં એમના સનાતન પૂર્વજનું પરિચિત મુખ દેખાય છે. આ સરખાપણું કવિની કલ્પના નથી. ઋગ્વેદના પુરુષસૂક્તમાં અમરભાવના આલેખાઇ છે સહસ્રશીર્ષ ને સહસ્રપાદ હતો એવા યજ્ઞપુરુષની. ભૂત ને ભાવિ તેમાં હતું ને અમૃતત્વનો તે ઇશ હતો. એ યજ્ઞપુરુષને દેવો ને ઋષિઓએ હોમ્યો, અને તેમાંથી સૃષ્ટિ ઉદ્ભવી. એમાંથી પ્રગટયા વેદ ને મંત્ર, બ્રાહ્મણ ને ક્ષત્રીય, વૈશ્ય ને શુદ્ર, ચંદ્રસૂર્ય ને દેવો, પૃથ્વી, વ્યોમ ને સર્વ લોકો. આ યજ્ઞપુરુષે આર્યાવર્તનો પરમ આદર્શ નક્કી કર્યો.

યજ્ઞ વિના સર્જન નથી; યજ્ઞ વિના સૃષ્ટિ ટકતી નથી. બત્રીશલક્ષણો હોમાય નહીં તો પૃથ્વી નવપલ્લવિત થાય નહીં. ધન હોમે તે યજ્ઞ કરે; સમય ને શક્તિ હોમે તે પણ યજ્ઞ કરે; જે સર્વસ્વ હોમે તે સ્રષ્ટા–યજ્ઞપુરુષ.

ઇતિહાસની ઉષાથી માંડીને, વસિષ્ઠ ને વિશ્વામિત્રથી માંડીને મોહનદાસ સુધી યજ્ઞપુરુષોની પરંપરા બ્રહ્માવર્તની પુરાણી વેદી ઉપર હોમાઇ છે. એકે એક હતો બત્રીશલક્ષણો. એકે એક હતો આશાભર્યો, સંસારકોડ ને મોહભર્યો. એકે એકે યજ્ઞની જ્વાલામાં ઝંપલાવ્યું, બધું જલાવી દીધું, બ્રહ્માવર્ત સર્જ્યું ને સાચવ્યું.

આ હુતાત્માઓનો બનેલો વિરાટ યજ્ઞ-પુરુષ એ જ આર્યાવર્તનો આત્મા.

આ આત્માનાં દર્શન જ્યાં સુધી મહાત્મા ગાંધીમાં થાય છે ત્યાં સુધી હિંદવાસીઓનાં હૃદયમાં તે એક ચક્રે રાજ્ય કરશે.

૨

ગાંધીજી આપણાં હૃદય પર સામ્રાજ્ય ભોગવે એમાં જેટલી વિશિષ્ટતા એમની છે, તેટલી જ વિશિષ્ટતા આપણી છે. પરદેશીઓને તો એ સહેલાઇથી સમજાતા નથી. આપણને શા સારુ સમજાય છે? એમને જોઇ આર્યાવર્તના આત્માનું દર્શન આપણનેજ કેમ ઝટ દઇને થાય છે? એમનાં શબ્દનો પડઘો આપણાં હૃદયમાં કેમ તરત પડે છે? કારણ તો એક જ છે: એમને જોઇને હિંદીવાનોની 'ભિન્ન સંસારની ભ્રાંતિ' ભાંગે છે અને હૃદયે હૃદયમાં એક જ મૌલિક આદર્શ દેખાય છે.

નરસિંહ મહેતાને જ્ઞાન વડે અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક જ શ્રી હરી જુજવે રૂપે અનંત ભાસ્યો હતો. આજના વૈજ્ઞાનિકોને જુદી જુદી વસ્તુઓનું સંશોધન કરતાં એક જ મૂલભૂત તત્ત્વ જડે છે. ગાંધીજીનાં વ્યક્તિત્વને બળે—એ Solventથી—સૈકાઓના છિન્નભિન્ન ને દલિત આર્યાવર્તની એકતા અને મહત્તાનો અનુભવ દરેક હિંદીવાનને થાય છે. તો હિંદીવાનોમાં એક એવી વિશિષ્ટતા શી છે કે જેથી આ અનુભવ એમને એક સાથે અને સરલતાથી થાય છે?

આ વિશિષ્ટતાને લીધે આપણને ગાંધીજી પ્રેરે છે. "If Napoleon is France, if Napoleon is Europe, it is because the people whom he sways are little Napoleons." એમ ઇમર્સને સૂત્ર ઉચ્ચારેલું. "નેપોલીઅન જો ફ્રાંસ હોય, નેપોલીઅન જો યુરોપ હોય તો તેનું કારણ એ જ કે જે લોકો પર તે શાસતો હતો તે બધા નાનકડા નેપોલીઅનો હતા." ગાંધીજી શાસન કરે છે કારણ કે આ દેશમાં કરોડો નાનકડા ગાંધીજી વસે છે. એ આપણા હૃદયમાં રહેલું રહસ્ય છતું કરે છે; જે થવાને આપણે અણજાણ્યે ઝંખીએ છીએ તે એ બની રહ્યા છે.

આ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે આપણામાં અને ગાંધીજીમાં એક સામાન્ય મૌલિક તત્ત્વ રહેલું છે. એમનામાં એ તત્વ વિકસિત દશામાં છે, પ્રેરક સ્વરૂપે છે; આપણામાં છુપાએલ પ્રેરણાના ક્ષેત્રરૂપે છે. એ તત્ત્વને લીધે ગાંધીજી લાખો લોકોના સંગ્રહને એક વ્યક્તિ કરી મુકે છે.

ગયાં વર્ષની કથા જુઓ. જોતજોતામાં ગામેગામ મીઠાંના કાયદાનો ભંગ સ્વદેશી, બોયકોટ, ઝંડાવંદન, દેશસેવિકાદળ, વાનરસેના પ્રસરી ગયાં; માદક વસ્તુ માણસનાં અંગેઅંગમાં પ્રસરે તેમ. જનસમૂહ આખો સુદૃઢ ને સજીવ વિરાટ શરીર બની રહ્યો; જન એ તો માત્ર એ શરીરનું એક જીવતું Cell થઇ રહ્યો. આ બધું થયું કારણ કે આખાં શરીરમાં એક તત્ત્વ ચેતન પ્રેરતું હતું.

આ ચેતનને આપણે રાષ્ટ્રીયતા–Nationalism કહીએ છીએ.

એક પ્રદેશમાં વસતો જનસમૂહ તે પ્રદેશને અવલંબેલા કોઇ અર્થ માટે સામુદાયિક ને એકાગ્ર ચેતન દાખવે ત્યારે રાષ્ટ્રીયતા પ્રગટી એમ આપણે કહીએ છીએ. પણ રાષ્ટ્રીયતા તત્ત્વ નથી, માત્ર તેનો આવિર્ભાવ છે. દરેક

દેશની રાષ્ટ્રીયતાનાં સ્વરૂપ જુદાં હોય છે, કારણ કે તેનું તત્ત્વ બીજા દેશની રાષ્ટ્રીયતાનાં તત્ત્વથી નીરાળું હોય છે. અંગ્રેજી રાષ્ટ્રીયતા. ફ્રેંચથી જુદી છે; જર્મનીની વળી જુદી છે: હિંદની પણ બધાથી જુદી ને લાક્ષણિક છે. દરેકનો પ્રકાર એક લાગે છે, પણ તેનું મૌલિક તત્ત્વ જુદું છે. જો હીંદમાં પ્રવર્તતું ચેતન આપણે સમજવું હોય તો આ તત્ત્વની શોધ કરવી જોઇએ. આ મૌલિક તત્ત્વ પારખવા માટે આ ચેતનનું મુખ્ય અંગ જોઇએ.

પહેલું અંગ સત્યાગ્રહ છે એમ મનાય છે; અહિંસા છે એમ પણ ઘણા કહેશે.

ગાંધીજી જેને સત્યાગ્રહ કહે છે તે કેટલા સ્ત્રીપુરુષોમાં હતો? કાયદો અસત્ય છે માટે તોડવો છે એમ લોકો માનતા હતા એ કહેવું વાસ્તવિક નથી; ખરું જોતાં લોકોને જેલમાં જવું હતું, માટે કાયદો તોડતા હતા. આઝાદ મેદાનમાં ઝંડાનું વંદન કરવું એ સત્ય છે માટે લોકો માથાં નહોતા ફોડાવતા; તેમને માથાં ફોડાવવાં હતાં માટે આઝાદ મેદાનમાં જતા હતા. પરદેશી કાપડની લારી જવા દેવી અસત્ય છે માટે સ્વયંસેવકો તેની આગળ સુતા નહોતા; પણ તેમ કરતાં પકડાઇ જઇએ, ઘાયલ થઇએ, પ્રાણ ઓવારીએ એવા હેતુથી લાભ ગણીને લોરી નીચે પ્રાણની આહૂતિ આપી હતી. હું તો આ સમયે દિવસ ને અડધી રાત લોકો વચ્ચે ફરતો હતો એટલે જાણું છું કે લોકોમાં પ્રસરેલા ચેતનનું મુખ્ય અંગ પોતાના સંકલ્પ માટે દુઃખ નિમંત્રવાની ઉત્સુકતા હતું. સર્વસ્વની આહૂતિ આપવાના નિઃસીમ ઉત્સાહે ગામે ગામને ગાંડું કરી મુક્યું હતું. જેલ, માર ને મૃત્યુ એ ઉત્સાહની સરલતાનાં માત્ર ચિહ્ન હતાં.

અહિંસા એ ચેતનનું અંગ હતું ખરું પણ સિદ્ધાંત રૂપે તે લોકોના હૃદયમાં વસ્યું ન હોતું. ઘણા માણસો તેનાથી કંટાળતા; ઘણા તેને એક ઉપયોગી શસ્ત્ર માનતા; કેટલાક હિંસાનો ઉપયોગ કરવા તત્પર હતા; કેટલાક રખેને ગાંધીજી ચળવળ બંધ કરે એ ધાકે તેને સ્વીકારતા. છતાં ચળવળનો વિસ્તાર અને તરવરાટ જોતાં ઘણે અંશે અહિંસા જળવાઇ હતી. તેનું કારણ મને એક જ લાગે છે. ઘણે ભાગે લોકોને લાગતું હતું કે જરા પણ હિંસા થશે તો દુઃખ નિમંત્રવાની તેમની ઇચ્છા કલંકિત થશે. મરવા જ બેઠા પછી કોઇને મારવું શા માટે? દુઃખી થવા જ બેઠા તો પછી જેમ સામા પક્ષને ઓછું દુઃખ પડે તેમાં જ આપણું દુઃખ વધારે ગણાય. આહૂતિ આપવી તો પોતાની મેળે જ. સામાને તસ્દી આપવાથી તો તેનું પુણ્ય ઓછું થાય કે તેની શોભા ઝાંખે ને યશ જતો રહે.

સમુદાયમાં આ પ્રકારની મનોદશા ઘણી થોડી જોવામાં દુશ્મનો જરુર જીતી જશે એવી ખાત્રી થયા પછી પોતાની ટેક સાચવવા વીરના સમૂહો મૃત્યુને જઇ ભેટયા છે એ વાત ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે. વિનાશકાલે કાર્થેજે, મુસલમાન ઘેરા વખતે ઝાલોરે આવાં દ્રષ્ટાંત પૂરાં પાડયાં છે. નેપોલીઅનના આક્રમણ વખતે તેને મહાત કરવા મોસ્કોના લોકોએ પોતાનું નગર બાળીને ભસ્મ કર્યું હતું. પણ આ દરેક પ્રસંગે આહૂતિ આપનાર વિનાશથી ઘેરાઇ ગયો હતો, મરણ અથવા મરણથી અધમ દશા તેની સામું ખડી હતી. ગયાં વર્ષની હિન્દી ચળવળમાં એવો નિરાધારીનો અંશ નહોતો. સત્યાગ્રહે ફરજીયાત સ્વીકારેલો રસ્તો નહોતો. સ્વેચ્છાએ વહોરેલો

લ્હાવો હતો. જે સત્યાગ્રહમાં ન જોડાય તેને નિરાંતે બેસી સુખનો રોટલો ખાવાની છુટ હતી.

સત્યાગ્રહની ચળવળ આમ અસાધારણ હતી. એમાં જોડાએલાં સ્ત્રીપુરુષો દુઃખને સત્કારથી સેવતાં હતાં. જેમ એક યજ્ઞપુરુષ ઇચ્છા, સુખ, અને મોજની આહૂતિ પોતાની મરજીથી આપે છે, તેમ જ આખો જનસમૂહ પોતાની વૃત્તિ, સુખ અને સ્વસ્થતાની આહૂતિ આપી રહ્યો હતો.

યજ્ઞપુરુષનું આ લક્ષણ જેમ ગાંધીજીમાં છે તેમજ હિંદીવાનોમાં છે, અને તેથી સત્યાગ્રહની ચળવળ સફલ થઇ. તેનું મુખ્ય અંગ પોતાની સંકલ્પસિદ્ધિ માટે સત્કારથી સેવાયેલું દુઃખ; તપ સ્વેચ્છાએ આદરેલુ, પરિસ્થિતિએ ન છુટકે તપાવેલું નહીં; સંયમ. જે શક્તિની શોધ માટે સ્વીકારેલો તે, પોતાને હાથે કેળવેલો તે.

સત્યાગ્રહની આખી ચળવળ સામુદાયિક તપ પર રચાઇ દેખાય છે. યોગશાસ્ત્રે નિર્દેશેલા સિદ્ધિના માર્ગે જનસમૂહને ચઢાવવાનો આ પહેલો પ્રયત્ન છે.

એક આખા દેશને યજ્ઞપુરુષની દિક્ષા આપવાનો આ પહેલો પ્રયોગ છે. એથી કરોડો માણસે આક્રમણ નહિ કર્યું, બળવો નહિ કર્યો, પણ પૂરેપૂરો સયંમ જાળવીને, દુઃખ વેઠવાનો અભ્યાસ કર્યો કે જેથી સિદ્ધિ સાંપડી શઇ પડી. ગાંધીજીએ કહ્યું હતુ: I am generating force 'હું બળ પેદા કરૂં છું.' બધું બળ પ્રગટે છે તે વૃત્તિ રોકવાથી અને સહેલાઇથી મળતી નીરાંત ત્યાગવાથી. આખા દેશમાં બળ પ્રગટયું છે કારણ કે જનસમૂહે હિંસા કરવાની વૃત્તિ રોધી આક્રમણ કરવાની ઇચ્છા ત્યાગી અને માત્ર સર્વસ્વ હોમવાની આદત પાડી.

જે સ્થિતિમાં ને જે ઉત્સાહે બીજા જનસમૂહો અનિયંત્રિત સ્વચ્છંદી તોફાન કરે છે, તે સ્થિતિમાં, તેથી પણ મોટા ઉત્સાહ છતાં હિંદીવાનોએ બતાવી આપ્યું કે એમનો રાષ્ટ્રધર્મ રહ્યો છે હસતે મોઢે દુઃખ સહી તપશ્ચર્યા કરવામાં, ને આત્મસમર્પણ ને લહાવો ગણી સત્કારવામાં. બીજી વીરપ્રજાઓને ન છુટકે લક્ષણ દાખવવું પડયું તે આપણે ઉત્સાહના પુરમાં આદર્યું.

૬

અત્યાર સુધી યોગનો આદર્શ એક વ્યક્તિ માટે હતો; હવે જનસમૂહ તેને નજર આગળ રાખતાં શીખ્યો છે.

સમાજશાસ્ત્રીઓએ સ્વીકાર્યું છે કે જનસમૂહ પણ જીવંત વ્યક્તિ-living organism થઇ શકે છે; અને તેને વ્યક્તિના બધા નિયમો લાગુ પડે છે. જો આ સિદ્ધાંતમાં સત્ય હોય તો પછી યોગના આદર્શની સિદ્ધિ વ્યક્તિને શક્ય હોય તો જનસમૂહને પણ શક્ય હોવી જ જોઇએ.

રાષ્ટ્રે પોતાની પ્રવૃત્તિઓમાં અહિંસા સાધવી જોઇએ, સત્યનું પાલન કરવું જોઇએ, આક્રમણની ઇચ્છા વીસરવી જોઇએ; દ્વેષને દૂર કરવો જોઇએ; એણે 'સ્વદેશી' થવું જોઇએ, પારકી વસ્તુઓનો બહિષ્કાર કરવો જોઇએ, અર્થાત્ 'આત્મન્યેવ આત્મના તુષ્ટ' થવું જોઇએ; એણે દુઃખમાં ઉદ્વિગ્ન મન ન રાખવું પણ આનંદ કેળવવો; જેલમાં જતાં હસવું, માથું ફોડાવતાં વિજયઘોષણા કરવી, મરતાં ઉલ્લાસવું; એણે સુખમાં જ્વર ન આવવા દેવો, માંગ્યાથી અડધું લેવું અને દુશ્મનની મુશ્કેલીઓ જોવી; એણે કૈં પણ ભાવનાસિદ્ધ કરવા માટે ખુશીથી

આત્મસમર્પણ કરવું : આટલી વસ્તુઓ તો ગાંધીજીને કહ્યે હીંદી જનસમૂહે સ્વીકારી છે. મોક્ષ માટે રચાયેલો આદર્શ વ્યક્તિને તારે તો રાષ્ટ્રને શા માટે નહીં ?

પહેલી વાર યોગને આદર્શે જનસમૂહ ચાલ્યો છે. કેટલે ને ક્યાં સુધી ચાલશે એ પ્રશ્નનો અત્યારે કોણ જવાબ આપી શકે? હિંદ ફરી નિરાશ થાય તો અહિંસાનો આદર્શ રાખશે ? ગાંધીજી સર્વસત્તાધિકારી ન હોય તો સત્યનો આદર્શ હિંદી રાજપુરુષો સાચવશે ? સત્તા મળે તો હિંદ આત્મસંતુષ્ટ રહેશે ? અધિકાર આવશે ત્યારે પણ હસતે મોઢે આત્મસમર્પણ કરવા હિંદીઓ તૈયાર થશે ?

આ પ્રશ્નોની પરંપરા આટલેથી નથી અટકતી.

મનુષ્યની માફક જનસમૂહ તપ કરી શકે? અને કરી શકે તો ક્યાં સુધી ? ક્યા ક્ષેત્રોમાં ? જનસમૂહ જો અહિંસા અને સત્ય સાધે, તો અસ્તેય અને અપરિગ્રહ સાધી શકે ? તો માલીકીનું ને મીલકતનું શું ?...

કોઇ પણ જનસમૂહ રાષ્ટ્રયોગી થઇ શકે?... હિંદ રાષ્ટ્રયોગી થઇ શકશે ?...કલ્પના ચાલે છે.... અહિંસા અને સત્ય હિંદ સાધશે એ વિશ વર્ષ પર કોણ કહી શકત ! વિશ વર્ષ પછી હિંદ અપરિગ્રહનું વ્રત ન લે એ કેમ કહેવાય ? સામ્યવાદ ને અપરિગ્રહ વચ્ચે અંતર ઘણું થોડું છે.

પણ ગાંધીજી દીર્ઘજીવી થાય; આપણા સ્વભાવમાંથી આપણા રાષ્ટ્રધર્મનાં મૂળ ઉગતાં રહે; ગયા વર્ષના વિપ્લવપ્રયોગનાં મુખ્ય અંગો અકસ્માતથી નહીં, પણ આપણા લાક્ષણિક સંસ્કારથી જ ઘડાયા હોય તો—જેમ આ ભૂમિમાં મનુષ્યને વૈરાગ્ય સરલ થઇ પડે છે, ને અહિંસાદિ મહાવ્રતોની મોહિની દુર્જય બને છે તેમ એમાં વસતા જનસમૂહને થાય. હિંદી રાષ્ટ્રે એક વર્ષમાં જે આદર્શ સ્વીકાર્યો તેની ધીમે ધીમે સિદ્ધિ પણ થાય. એક એવો પણ સ્થિતપ્રજ્ઞ રાષ્ટ્ર પ્રગટે કે જે જગતનો વ્યવહાર નવે ધોરણે ઘડે, અને સમસ્ત જનતાની હિંસાત્મક વૃત્તિઓ, દુઃખો ને દ્વેષોને શમાવે.

તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ હઝારો વર્ષ થયાં સ્થિતપ્રજ્ઞ રાષ્ટ્રનાં સ્વપ્ન સેવ્યાં છે, આર્ય ઋષિઓએ પણ એવું એક 'આર્યાવર્ત' કલ્પ્યું છે, કૈંક અંશે તેનો પાયો નાંખ્યો છે; અત્યારે એ સ્વપ્નું સિદ્ધ કરવા હિંદ બેઠું છે; પુરાણા મંત્રનો નવો પ્રયોગ આરંભી 'આર્યાવર્ત' સ્થાપવા બેઠું છે—'આર્યાવર્ત' અહિંસા ને સત્યથી પ્રવૃત્તિઓનો સંયમ કરી, આંતરરાષ્ટ્રીય જીવનમાં અસ્તેય અને અપરિગ્રહ પ્રસારતું; વિશુદ્ધ, સ્વસ્થ ને સંતુષ્ટ; આત્મસમર્પણથી જ રાષ્ટ્રો વચ્ચેનો રાગદ્વેષ શમાવતું;–બ્રાહ્મી સ્થિતિમાં અપૂર્વ જગતની આત્મસિદ્ધિ શોધતું......

આપણા સંસ્કારનું મૂળ આમ જ બનશે જગદ્વિમોચનનું મહાશસ્ત્ર......

—અને હું પણ સ્વપ્નસિદ્ધિની શોધમાં વિહ્વલ આ પ્રયોગોને જોઇ રહું છું, ને મારું હૈયું ઉલ્લાસથી થનગને છે...અને મારા કાનમાં યુગોના તરંગો પરથી થઇને અવાજ આવે છે—

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्म निर्वाणमृच्छति ॥

....
...ત મુદ્રણાલય : રાણપુર.

મુદ્રક : રામુ પરમાનંદ ઠક્કર

પ્રકાશક : કનૈયાલાલ મુનશી,

[illegible], એસ્પ્લેનેડ રોડ, કોટ. મુંબઈ